

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ (ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ) ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄԸ
(1865-1867 ԹԹ.)**

Բանալի բառեր՝ բարեփոխումներ, թանգիմաթ, Օսմանյան կայսրություն, նահանգներ, աշիրեթ

Բարենորոգումների՝ *թանգիմաթի* երկրորդ փուլի (1856-1876) միջոցառումների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղեցնում վարչական փոփոխությունները: Հսկայածավալ կայսրության արդյունավետ կառավարումն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր նոր, հստակ վարչական բաժանում, պատրաստված անհատների ընդգրկում վարչական համակարգի մեջ: 1864 թ. մեծ *վեզիր* (*sadrizam, vezir-i âzam*)¹ Մեհմեդ Ֆուադ փաշայի գլխավորությամբ ձևավորվում է հատուկ խորհուրդը, որը մշակում է «*Վիլայեթների մասին*»² օրենքի (*Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi*) նախագիծը, որով նախատեսվում էր կատարել նոր վարչական բաժանում և ներդնել նոր վարչական համակարգ: Խոր-

¹ Օսմանյան կայսրությունում այսպես է կոչվել սուլթանի գլխավոր խորհրդականը: Ժամանակակից տերմինաբանությամբ համապատասխանում է վարչապետի պաշտոնին:

² 1864 թ. նոյեմբերի 8-ին նախարարների խորհուրդը հաստատում է օրենքը, ըստ որի՝ կայսրության ամենամեծ վարչական միավորը կոչվելու էր վիլայեթ՝ նահանգ, որը արտացոլված էր օրենքի անվանման մեջ, ապա հաջորդաբար՝ սանջաք (գավառ), քազա (գավառակ), քարիյե (գյուղաքաղաք՝ բաղկացած նվազագույնը 50 տնից) և նահիյե (գյուղախումբ): Մանրամասն տե՛ս Davison R. H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, p. 136-171.

հուրդը որոշում է կայացնում սկզբում նոր օրենքը կիրառել Բալկաններում³:

1865 թ. նոր օրենքի սահմաններում «հարավարևելյան Անատոլիայում», որը պատմական հայոց Կիլիկիայի տարածքն է, բարենորոգումների իրականացումը վստահվում է հատուկ ձևավորված «Բարեփոխումների հանձնախմբին» (Fırka-i Islahiye)⁴: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերը մեծամասնություն էին կազմում Սիս, Հաճըն (Քոզանի սանջաք, Ադանայի էյալեթ)⁵ և Զեյթուն (Մարաշի սանջաք, համանուն էյալեթ) քաղաքներում, որոնք գտնվում էին թուրքմենական Քոզանօղլուների կիսաքոչվոր տոհմի⁶ ազդեցության ոլորտում, այս հոդվածը կանդրադառնա վերոնշյալ հանձնախմբի գործունեությանը հենց հայաշատ այս շրջաններում:

19-րդ դ. վերոնշյալ տարածքում, բացի հայերից, բնակվում էին շուրջ 26 քոչվորական և կիսաքոչվորական ցեղեր (aşiret) և տոհմեր⁷, որոնցից առավել աչքի ընկնողներն էին ավշար, վարսաք, րեյհանլը, սըրքընթըլը, թեջիրլի, ջերիդ, բոզդոդան և այլ *աշիրեթները*⁸: Նրանց մեջ կային մի քանի ազդեցիկ տոհմեր,

³ Ստեղծվեց Դունայան *վիլայեթը* (ժամանակակից Բուլղարիայի տարածքը) կայսրության եվրոպական տիրույթներում գտնվող նախկին Վիդինի, Նիշի և Սիլիսթերի *էյալեթների* միավորումից: Վիլայեթի *վալի* (նահանգապետ) է նշանակվում բարենորոգումների երկրորդ փուլի օսմանյան առաջատար գործիչներից մեկը՝ Սհմեդ Միդիաթ փաշան (1822-1883): Տե՛ս Փադեևա Ի. Ե., *Мидхат-паша, жизнь и деятельность*, Москва, 1977, стр. 20. Davison R. H., նշվ. Աշխ., էջ 146:

⁴ Karal E. Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, Ankara, 1956, s. 152-163.

⁵ 1865 թ. «Վիլայեթների մասին» օրենքով Ադանայի *էյալեթը* լուծարվեց, իսկ դրա կազմի մեջ մտնող տարածքներն ընդգրկվեցին նորաստեղծ Հալեպի վիլայեթի կազմում:

⁶ Տե՛ս Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 166-167.

⁷ Halaçoğlu Y., *Fırka-i Islâhiye ve Yapmış olduğu İskân*, *Tarih Dergisi*, s. 27, İstanbul, Mart 1973, s. 3.

⁸ Şam E. A., *Adana Eyaleti'ne bağlı Kozandağı Eşkiyaık Olayları ve Alınan Tedbirler (1864-1865)*, *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th*

ինչպես քոզանօղլուները, քյույուքալիօղլուները, քյոքյույուօղլուները, մենեմենջիօղլուները, քարսանթըօղլուները⁹: 18-րդ դ. վերջերին հարավային Անատոլիայի քոչվոր ցեղերին նստակյաց դարձնելու և անհնազանդությունը ճնշելու փորձերը եական արդյունք չէին տվել:

Իրավական տեսանկյունից գտնվելով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ՝ այս տարածքը փաստացի դուրս էր մնացել կենտրոնական իշխանությունների վերահսկողությունից: Այս տարածքների փաստացի տերերը՝ քոզանօղլուները, չէին ենթարկվում կենտրոնից նշանակված կառավարիչներին, գրեթե չէին վճարում կենտրոնից պահանջվող հարկերը և չէին կատարում զինվորական պարտավորությունները¹⁰: 19-րդ դ., հատկապես 1850-1870-ական թթ., կայսրությունում լայն թափ են ստանում ազգային-ազատագրական շարժումները Բալկաններում, մասնավորապես Բուլղարիայում, Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, Կրետե կղզում և այլն¹¹: Իրենց դարավոր կիսանկախ վիճակը պահպանելու համար ոտքի են կանգնում նաև «Անատոլիայի» բնակիչները:

Ղրիմի պատերազմի տարիներին (1853-1856) զորքերի շարքերը համալրելու համար հրապարակվում է սուլթանական հրաման՝ հարավարևելյան Անատոլիայից ևս զորք հավաքագրելու մասին: Սակայն տեղացի քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի առաջնորդները հրաժարվում են կատարել կենտրոնի պահանջը: Հարցին միջամտելու առաջարկություն է անում Կ. Պոլսում

Syposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies at the University of Zagreb 2008, ed. by. E. Causevic, N. Moacanin, V. Kursar, Berlin, 2010, s. 66.

⁹ Yavuz N., Fırka-i Islâhiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri, Gazi Akademik Bakış, c. 5., s. 10, Ankara, Yaz 2012, s. 118-119.

¹⁰ Dumont P., 1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islâhı, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 10-11, İstanbul, 1981, s. 370.

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Новичев А., История Турции, т. IV, ч. 3 (1853-1875), Л., 1978, стр. 204-235.

Անգլիայի դեսպանությունը՝ ի դեմս գլխավոր թարմանիչ Բ. Պիցանիի, որն անհանգստացնում է մեծ վեզիր Ռեշիդ փաշային, և, ինչպես նշում են պատմագիրները, նա որոշում է կայացնում պատերազմի ավարտից հետո հետամուտ լինել կայսրության այս շրջաններում կարգ ու կանոն հաստատելուն¹²:

1864 թ. բարձրաստիճան պաշտոնյաներից բաղկացած հանձնաժողովը (Encümen-i Havass-ı Vükelâ), մանրամասն ուսումնասիրելով եղած բոլոր փաստերը, տարածքին լավ ծանոթ պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև նշված հարակից շրջանների կառավարիչների կարծիքները¹³, 1865 թ. փետրվարին որոշում է կայացնում Չուքուրովա (ֆիզիկաաշխարհագրական շրջան Կիլիկիայում)¹⁴, Ջեբել-ի Բերեբեթ (կամ Գյավուր դաղը, լեռնաշղթա Կիլիկիայում, Ամանուս)¹⁵ և Քոզան դաղը (լեռ Լեռնային Կիլիկիայում, Ամանուս)¹⁶ ուղարկել հատուկ հանձնախումբ՝ օժտված ռազմական և վարչարարական իրավասություններով, տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու համար¹⁷: Հանձնաժողովը ընտրում է խորհրդակցության մասնակիցներից Ահմեդ Ջևեթ Էֆենդիին¹⁸ որպես կառույցի ղեկավար՝ տալով նրան «արտակարգ լիազորություններ» (fevka'l-âde me'muriyyet-i

¹² Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, hazır. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 113.

¹³ Yavuz N., նշվ. աշխ., էջ 119-120.

¹⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, իմբ. Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ.Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, հ. 4 (Ե-Վ), Երևան, 1998, էջ 282:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 394:

¹⁶ Հայաստանի և հարակից ..., հ. 5 (Տ-Ֆ), Երևան, 2001, էջ 427:

¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 21-39, Ankara, 1991, s. 107.

¹⁸ Ահմեդ Ջևեթ փաշան (1822-1895) եղել է *թանգվիաթի* շրջանի Օսմանյան կայսրության աչքի ընկնող պետական գործիչներից մեկը, զբաղեցրել է մի շարք կարևոր պաշտոններ: 1855-1866 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրության պաշտոնական տարեգիրը: Տես՝ Bowen H., Ahmad *Djewdet Pasha*, The Encyclopaedia of Islam, vol. 1, ed. by H. A. R. Gibb, J. H. Kramers etc., Leiden-London, Brill-Luzac, 1960, p. 284-286.

mahsûsa): Վերջինս այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Օսմանյան կայսրության պաշտոնական տարեգրի՝ *վաքայիյուվիսի*¹⁹ պաշտոնը: Նա նոր էր վերադարձել Բոսնիայից, որտեղ գտնվում էր համանման առաքելությամբ: Հանձնախումբը, միաժամանակ, ռազմական կառույց էր, որի հրամանատար է նշանակվում օսմանյան չորրորդ բանակի հրամանատար Իբրահիմ Դերվիշ փաշան²⁰: Այս դիվիզիան բաղկացած էր ընդհանուր առմամբ 15 հետևակային գումարտակից և 2 հեծելազորային գնդից²¹: Ընդ որում՝ Կ. Պոլսից շարժվելու էր 11 գումարտակ և հեծյալների մեկ ջոկատ, որոնց պետք է միանային մեկական գումարտակներ Գիրիթից, Հալեպից, Մարաշից և Ադանայից ու հեծյալների մի ջոկատ *միրիլիվա* (զենեքալ-մայր) քուրդ Իսմայիլ փաշայի հրամանատարության ներքո²²:

Կայսրության տարբեր շրջաններ հանձնակատարներ (*müfettiş*) ուղարկելը նոր երևույթ չէր. 1860-1864 թթ. ընթացքում Բ. Դուռն օգտագործում էր այդ համակարգը *էյալեթների* (ամենախոշոր վարչական միավորի անվանումը Օսմանյան կայսրությունում նախքան 1864 թ. նոր վարչական բաժանումը) կառավարումն արդյունավետ իրականացնելու համար²³: *Մյուֆեթթիշի* պաշտոնում սովորաբար ընտրվում էին կայսրության առավել աչքի ընկնող պետական գործիչները: Երբեմն նրանց տրվում էին «արտակարգ լիազորություններ»²⁴ առավել անհանգիստ շրջաններ առաքելություն իրականացնելու ժամանակ:

¹⁹ Վաքա (արաբ.) դեպք, իրադարձություն և նյութիս (պարս.) գրող, գրիչ բառերի համադրությամբ կազմված տերմին:

²⁰ Նշենք, որ երկուսն էլ ծագումով Լոֆչա (Լովեց) քաղաքից են եղել, որը գտնվում է ներկայիս Բուլղարիայի հյուսիսում՝ Օսման գետի վրա:

²¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 117-118.

²² Şam E. A., նշվ. աշխ., էջ 73:

²³ Davison R. H., նշվ. աշխ., էջ 107-108:

²⁴ Նրանք իրավասու էին գործել իրավիճակին համապատասխան, այսինքն՝ հարկ եղած դեպքում զենք օգտագործել: Հաճախ դրանց ուղեկցում էին զինյալ ջոկատներ:

«Բարեփոխումների հանձնախմբի» մասին հարուստ աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում դրա ղեկավար՝ վերոհիշյալ Ահմեդ Ջեդեթ Էֆենդիի (1866 թ.՝ «փաշա») «Ձեկուցագրեր» (Ma'rûzât) և «Հուշագրեր» (Tez'âkir) աշխատությունները²⁵, որոնք գրի են առնվել ակնատեսի և գործողությունների ակտիվ մասնակցի կողմից: Դրանց արժեքը որպես պատմական երկ պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ հեղինակը՝ որպես պատմագիր, օգտագործել է բազմաթիվ աղբյուրներ՝ տարբեր ժամանակներում գրի առնված տարեգիրների աշխատությունները, այս շրջանում գործունեություն ծավալված *մյուֆեթթիշների* (հանձնակատար) զեկուցագրերը, վիճակագրական տվյալներ և այլն:

Թուրքական պատմագրության մեջ շրջանառվում է այն թյուր կարծիքը, թե հանձնախմբի ստեղծման մեջ շատ կարևոր տեղ է զբաղեցրել տարածքում ապրող հայության բողոք նամակը՝ ուղղված սուլթանին, որով նրանք խնդրում են «իրենց ազատել իրենց համար ատելի քոզանօղլուների վայրագություններից»²⁶: Նշենք, որ թեմային առնչվող հայկական աղբյուրները հաստատում են նման խնդրագրի առկայությունը, մասնավորապես Մ. Քելեշեանը իր հայտնի «Սիս-Մատեանում» գրում է. «Տարոսի լեռնաշղթային վրայ տիրապետող Գօզանօղլուներու գործած բռնութիւնները, որոնց տակ ճգմուած կ'ապրէր Սիսի, Վահկայի և Հաճընի հայ բնակչութիւնը, ծայր աստիճանի կը մտահոգէն Կիրակոս Կաթողիկոսը»²⁷ և գուշակելով որ իր տոհմին նահատակներուն բախտին ինքն ալ կրնայ արժանանալ, գրաւոր խնդրանք կը ներկայացնէ կայսրեական

²⁵ Հիշատակվող երկու աշխատություններն էլ գրվել են 1855-1866 տարիներին: Sî u Bowen H., Ahmad Djewdet Pasha, The Encyclopaedia of Islam, vol. 1, ed. by H. A. R. Gibb, J. H. Kramers etc., Leiden-London, Brill-Luzac, 1960, p. 284-286.

²⁶ Yavuz N., նշվ. աշխ., էջ 115, Şam E. A., նշվ. աշխ., էջ 67-68:

²⁷ Սսի 36-րդ կաթողիկոս Կիրակոս Բ (1855-1866) Աջապահեան:

պալատ, Գօզանեաններու զուլումին վերջ մը դնելու համար»²⁸: Սակայն միասնություն կլիներ կարծել, թե տեղացի ոչ մուսուլմանների կրած գրկանքները կարող էին անհանգստացնել իշխանություններին, ավելին՝ հիմք հանդիսանալ նման ծավալուն միջոցառման համար: Ընդհակառակը՝ դա նպաստավոր առիթ էր այս տարածքներում բնակվող հայության կիսանկախ կարգավիճակին վերջ դնելու համար: Մեր այս կարծիքը հաստատում է Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի «Ջեկուցագրեր» աշխատության հետևյալ պարբերությունը. «Եթե գործողությունն իրականացվի գերազանց [պատրաստված] մի դիվիզիայով (firka-i askeriyye), Աստծո կամքով, Քոզանի տարածքը հնարավոր կլինի ենթարկել [կենտրոնին]: Գյավուր դաղի և Քուրդ դաղի խռովարարները կհնազանդեցվեն: Սակայն, Քոզանի հարևանությամբ և Մարաշին կլից մի փոքր Ջեյթուն գյուղաքաղաք կա: Անհիշելի ժամանակներից ապստամբությունների մեջ է: Քանի որ բնակչությունը հայ է (ընդգծումը մերն է Կ. Ս.), Ֆրանսիայի կայսրը նրանց հովանավորում է: Եթե մուսուլմանները հնազանդեցվեն, իսկ նրանք մնան նույն վիճակում, շատ վատ և բավականին վնասակար դրություն կլինի: Քոզանում ինչ էլ որ իրականացվի, նույնը պետք է Ջեյթունում իրականացվի: Այդ պայմանով պատրաստ եմ գործողության անցնել»²⁹: Այսինքն գերակշիռ հայ բնակչություն ունեցող այս քաղաքներ այցելությունը ոչ թե հայանպաստ, այլ հակահայկական կանխամտածված որոշում էր՝ կայացված Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից:

Կարծում ենք, որ հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով որոշ թուրք պատմաբաններ, ովքեր անդրադարձել են թեմային, ընդհանրապես չեն հիշատակել հայերի կամ պատմականորեն հայերով բնակեցված տարածքների, մասնավորապես

²⁸ Քելեշեան Ս., Միս-Մատեան, Պեյրութ, 1948, էջ 241:

²⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, s. 115-116.

Զեյթունի (հնում՝ Ուլնիա)³⁰ գյուղաքաղաքի մասին: Վիճակագրական տվյալների մեջ ընդամենը նշվում է «գայրի մյուսլիմ», այսինքն՝ ոչ մուսուլման, որի տակ պետք է հասկանալ հայեր³¹:

Նշենք նաև, որ օսմանցի կառավարիչները շատ հաճախ իրենք էին հայերի, մասնավորապես զեյթունցիների դեմ հրահրում շրջակա քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերին հատկապես Զեյթունի առավել հզորության շրջանում: Ինչպես նշում է Ադասին (Կարապետ Թուր-Սարգսյան), 18-րդ դ. վերջին արդեն զեյթունցիներն այնքան են հարստանում և հզորանում, որ «ահն ու սարսափը պատեց բոլոր թիրքմենները, որոնց համար Զեյթունցին այլևս առասպելական դերը դարձավ»³²: Երբեմն հայ ժողովուրդը տեղի քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի հետ միասին պաքարում էր ընդհանուր թշնամու՝ օսմանյան կառավարիչների դեմ³³: Պատահական չէ, որ Զեյթուն գյուղաքաղաքում «բարենորոգումների» իրականացումը «Բարեփոխումների հանձնախմբի» առջև դրված կարևոր խնդիրներից մեկն էր:

1865 թ. մայիսի 20-ին հանձնախումբը դուրս է գալիս Կ. Պոլսից և ուղևորվում Իսթենդերուն (Ալեքսանդրետ)³⁴: Թեպետ սկզբում որոշում էր կայացվել առաջինը հնազանդեցնել Քոզանը, սակայն Իսթենդերուն հասնելուց որոշ ժամանակ առաջ այդ որոշումը փոխվում է: Ջնդեթ փաշայի առաջարկով որոշվում է գործունեությունը սկսել Գյավուր դաղից (Bereket), ապա շարժվել Քոզանի և մյուս նախանշված ուղղություններով³⁵:

³⁰ 19-րդ դ. երկրորդ կեսին այն մտնում էր Մարաշի *սանջաքի* (գավառի) մեջ:

³¹ Sı u Halaçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 1-20:

³² Ադասի, Զեյթուն եւ իր Շրջականները, Պեյրութ, 1968, էջ 56:

³³ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 84:

³⁴ Yavuz N., նշվ. աշխ., էջ 122:

³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, s. 108.

Քոզանում հանձնախումբը սկսեց գործունեությունը սեպտեմբեր ամսին: Քոզան դաղը գտնվում էր Քոզանօղլու տոհմի³⁶ ենթակայության տակ: Ժառանգության շուրջ կռիվների արդյունքում 19-րդ դ. կեսերին այն բաժանված էր արևելյան և արևմտյան հատվածների: Թե՛ Արևելյան Քոզանի Ահմեդ ադան, թե՛ Արևմտյան Քոզանի Յուսուֆ ադան՝ չնայած նրանց նկատմամբ ցուցաբերված վստահությանը կենտրոնական իշխանությունների կողմից, չէին ենթարկվում կենտրոնին: Նույնիսկ երբ հանձնախումբը հասնում է Քոզան և իրենց գործունեության կենտրոնը հաստատում Միս քաղաքում, նրանք չեն ներկայանում հանձնախմբի ղեկավարներին, ավելին, ինչպես նշում է Ջևդեթ փաշան, տեղի ողջ ժողովուրդը, թեպետ նստակյաց էր, Քոզանօղլու Ահմեդ աղայի հրամանով բարձրացել էր լեռները³⁷:

Խուսափելով ոչ նպաստավոր և անձանոթ վայրում մարտեր մղելուց, նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գորքը հոգնած էր, ղեկավարությունն ընտրում է այլ մարտավարություն: Բանագնացներ են ուղարկվում Քոզանի երկու առաջնորդների և նրանց ազգականների մոտ: Նրանք առաջարկում են ընդունել տեղահանության պահանջը՝ դրա դիմաց խոստանալով պահպանել նրանց իրավասությունները, ավելին տալ նոր տիտղոսներ և բեյլիքից ստացվող եկամուտը³⁸: Նրանց է հանձնվում նաև նախապես պատրաստված և գրի առնված համաներման հայտարարագիրը: Բարենորոգումների ոգուն հավատարիմ՝ որևէ վայրում փոփոխություններ կատարելուց առաջ հրապարակվում էր համաներում, ապա նոր սկսվում էին հիմնական գործողությունները³⁹:

³⁶ Նրանց ծագման պատմությունը այնքան էլ պարզ չէ և դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանից:

³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, s. 157.

³⁸ Dumont P., նշվ. աշխ., էջ 385:

³⁹ Sam E. A., նշվ. աշխ., էջ 74:

Աշիրեթի ստորին շերտի վրա ազդելու համար հանձնախմբի անդամները գործի են դնում կրոնը: Ինչպես նշում է Ջեդեթ փաշան, Միս հասնելուն պես նրանց առաջին գործն է եղել Ուրբաթօրյա *նամազի*⁴⁰ (իսլամական աղոթք) կազմակերպումը, որը նրա խոսքերով Քոզան դաղը տեղից շարժելն է⁴¹:

Մուսուլման բնակչության համակրանքը շահելու համար հանձնախմբի ղեկավարներն իրենց ծրագրերի մեջ են ընդգրկում Հաճընի *սյուֆթիին* (հոգևոր առաջնորդ, քարոզիչ): Անմասն չի մնում նաև Սսի հայոց կաթողիկոս Կիրակոս Բ-ն: Նրա քարոզներով հայ բնակչությունը իջնում է լեռներից: Միս քաղաքին և նրա հարակից շրջաններին, ինչպես նաև Սսի հայոց կաթողիկոսությանը և առհասարկ հայ առաքելական եկեղեցու պատմությանն Ահմեդ Ջեդեթ փաշան անդրադարձել է իր «Հուշագրեր» աշխատության մեջ⁴²:

Այսպես, Միս քաղաքում երկարատև բանակցություններից հետո Արևմտյան Քոզանի առաջնորդ Ահմեդ աղան համաձայնվում է 2500 *քուրուշ* (Օսմանյան կայսրության դրամական միավորը) տարեկան եկամուտով «փաշայի» տիտղոսով նշանակվել Քյութահյայի կառավարիչ⁴³: Նրա եղբայրը պետք է ստանար 1000 *քուրուշ*, իսկ հայրը՝ 4000 *քուրուշ*, և պետք է հաստատվեր Քոնիա քաղաքի մերձակայքում իրեն հանձնված հողակտորի վրա: Ինչ վերաբերվում է Արևելյան Քոզանի առաջնորդ Յուսուֆ աղային, նրան առաջարկվում էր 2500 *քու*-

⁴⁰ Ուրբաթ օրը համարվում է սբբազան օր բոլոր մուսուլմանների համար և այդ օրվա համընդհանուր աղոթքը շատ մեծ նշանակություն ունի հավատացյալների համար:

⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, s. 158.

⁴² Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 234-239. «Հուշագրության» համապատասխան հատվածի թարգմանությունը՝ ծանոթագրություններով տե՛ս Շիրոյան Կ., Պատմագիր Ահմեդ Ջեդեթ փաշան Սսի կաթողիկոսության մասին, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, խմբ. Ռ. Սաֆրաստյան, Երևան, 2011, էջ 156-168:

⁴³ Yavuz N., նշվ. աշխ., էջ 125:

ըուշ տարեկան եկամուտ, սակայն նա պետք է տեղափոխվեր Մեքսստիա: Քոզանօղլու Յուսուֆ աղայի եղբայրներին նույնպես առաջարկվում էր որոշակի գումարի դիմաց հեռանալ այդ վայրերից և հաստատվել Կեսարիայում՝ հատուկ հսկողության տակ (göz hapisi): Քոզանօղլուների տոհմին պատկանող մյուս աչքի ընկնող անդամների մի մասը տարբեր պաշտոններով տեղափոխվում են Կ. Պոլիս, իսկ առավել խռովարարները՝ նորաստեղծ Թունա վիլայեթ⁴⁴:

Մինչև հոկտեմբեր ամիսը հանձնախումբը գրեթե ավարտին է հասցնում հիմնական ծրագիրը: Առանց զենք գործադրելու Քոզանօղլուները և նրանց ազդեցության տակ գտնվող ողջ Քոզան դաղը և հարակից շրջանները հնազանդեցվում են: Ավելին, Ահմեդ Ջևդեթը դիմում է Բ. Դռանը հարկացուցակներ կազմելու և անհրաժեշտ զինվորներին հավաքագրելու հրաման տալու համար⁴⁵:

Հանձնախմբի հետագա գործունեությունը Ստում դադարեցվում է, քանի որ քաղաքում բռնկվում է ժանտախտի համաճարակ, որի զոհ է դառնում նաև Սսի Հայոց կաթողիկոսը⁴⁶:

Օգտվելով այդ առիթից՝ Քոզանօղլու Յուսուֆ աղան փորձում է իր շուրջը համախմբել իրեն հավատարիմ մնացած ցեղապետներին և վերահաստատել Քոզանի նախկին կիսանկախ վիճակը, սակայն քուրդ Իսմայիլ փաշան՝ ստանալով «Բարեփոխումների հանձնախմբի» համաձայնությունը՝ անցնում է հարձակման: Նրան են միանում նաև հանձնախմբի առողջ զինվորները: Ապստամբությունը արագորեն ճնշվում է: Որոշում է կայացվում Յուսուֆ աղային իր մերձավորների հետ ուղարկել մայրաքաղաք, սակայն փախուստի դիմելու անհաջող

⁴⁴ Şam E. A., նշվ. աշխ., էջ 76:

⁴⁵ Dumont P., նշվ. աշխ., էջ 386:

⁴⁶ Քելեշեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241:

փորձից հետո նա սպանվում է իրեն հսկող ոստիկանի (karakol) կողմից⁴⁷: Այդ միջադեպից հետո Քոզանօղլուների բուլոր ազգականները, որ պետք է տեղահանվեին և տարբեր վայրերում վերաբնակեցվեին, բերվում են Սամսուն և այնտեղից ուղարկվում Կ. Պոլիս: Նրանց ունեցվածքը բռագրավվում է և հանվում վաճառքի⁴⁸:

Քոզանդաղի փաստացի տերերին տարածքից հեռացնելուց հետո սկսվում է վարչական բարեփոխումների և քոչվոր ու կիսաքոչվոր *աշիրերթներին* նստակյաց դարձնելու փուլը:

«Վիլայեթների մասին օրենքի» շրջանակներում Քոզանի *սանջաքը* բաժանվում է չորս *քազայի* (գավառակի)՝ Միս, Բելյանքոյ, Հաճըն և Քարսը-Չյուլքադրիյե (Քադիրլի): Գավառի ղեկավարությունը հանձնվում է *միրիլիվա* Հյուսեյին Հյուսնու փաշային⁴⁹: Կարգ ու կանոնը պաշտպանելու համար ստեղծվում է ոստիկանություն (zaptiye), որի հրամանատարությունը հանձնվում է քուրդ Իսմայիլ փաշային:

Նորաստեղծ Քարսը-Չյուլքադրիյեյում հիմնականում բնակեցվեցին Յուսուֆ աղայի ապստամբությանը մասնակցած Սունբաս շրջանի Քարինթի և Սաթքընթը *աշիրերթերը*, որոնց գյուղերը հիմնահատակ ավերվեցին: Նույն շրջանում բնակվող թաթարցիները բնակեցվեցին Փազարյերիյում, իսկ բոզդողանները՝ Հեմիթեում, որոնք գտնվում էին Քարսը-Չյուլքադրիյեյի մերձակայքում: Թուրքմենական ցեղերից սարքընթըլըները ամրակցվեցին Ադանայի և Սսի միջև ընկած տարածքին, որը նրանց ձմեռելու վայրն էր⁵⁰: Այս ընդարձակ շրջանի բարեփոխման աշխատանքները շարունակվեցին նաև հետագայում:

⁴⁷ Մանրամասն տե՛ս Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, s. 183-188.

⁴⁸ Dumont P., նշվ. աշխ., էջ 386:

⁴⁹ Halaçoğlu Y., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, s.

Դեկտեմբեր ամսին հանձնախմբի անդամները վերադառնում են Կ. Պոլիս: Ահմեդ Ջևդեթ էֆենդին 1868 թ. ստանում է «փաշայի» տիտղոս և նշանակվում նորաստեղծ Հալեպի *վիլայեթի վալի* (նահանգապետ)⁵¹: Նոր նահանգը բաղկացած էր Հալեպ, Փայաս, Ադանա, Քոզան, Մարաշ և Ուրֆա *սանջաքները*: Իբրահիմ Դերվիշ փաշան ուղարկվում է Լիբանան որպես 5-րդ բանակի հրամանատար⁵²: Ջեյթունի «Բարենորոգումը», որ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում հանձնախմբի ծրագրերում, Ահմեդ Ջևդեթ փաշան իրականացնում է արդեն Հալեպի նահանգապետի պաշտոնում⁵³:

Այսպիսով, «Բարեփոխումների հանձնախումբը» հիմնականում իրականացրեց իր առջև դրված նպատակները: Պատմական հայոց Կիլիկիայում բնակվող կիսաքոչվոր ցեղերը տեղահանության և ճնշումների արդյունքում հիմնականում հնազանդվեցին և սկսեցին անցնել նստակյաց կենսակերպի: Թեպետ 20-րդ դ. կեսերին անգամ հնարավոր էր հանդիպել կիսաքոչվոր ցեղերի, որոնք ամբողջությամբ նստակեցության չէին անցած:

Ինչ վերաբերվում է այս տարածքում ապրող հայերին՝ նրանց նկատմամբ իշխանությունները կիրառեցին բիրտ ուժի քաղաքականություն, իսկ դարավերջին և 20-րդ դ. սկզբին համապետական էթնիկ զտումների քաղաքականությունը հայաթափեց պատմական հայոց Կիլիկիայի թագավորության տիրույթները:

⁵¹ Aliye Fatma, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul, 1995, s. 8.

⁵² Halaçoğlu Y., Fırka-i Islâhiye, İslâm Ansiklopedisi, c. 13, 1996, s. 36.

⁵³ Շիրոյան Կ., Օսմանյան «Բարեփոխումների հանձնախումբը» Ջեյթունում 1865-1867 թթ. (ըստ թուրք պատմագիր Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի «Ձեկուցագրեր» աշխատության), Մերձավոր Արևելք, հ. VII, Երևան, 2011, էջ 233-241:

РЕФОРМЫ В ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ПРОВИНЦИЯХ (КИЛИКИЯ) ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1865-1867)

Каролина Саакян
(резюме)

Для осуществления реформ в “полуавтономных” юго-восточных провинциях Анатолии (Киликия) в 1865-1867 годах Османские власти организовали “Комитет Реформ” (Fırka-i Islâhiye). Через шесть месяцев комитет завершил свою миссию. Туркменские и курдские кочевые племена, издавна населявшие эти земли, были вынуждены признать внедренные комитетом изменения.

REFORMS IN THE SOUTHEASTERN REGIONS (CILICIA) OF THE OTTOMAN EMPIRE (1865-1867)

Karolina Sahakyan
(summary)

In 1865-67 the “Commission of Reforms” (Fırka-i Islâhiye) was organized by high rank Ottoman statesmen to make reforms in the “semi autonomous” southeastern regions of Anatolia (Cilicia). In 6 months the commission finished its mission. Turkmen and Kurdish nomad tribes who were living in this lands for ages, had to admit the new changes that commission brought.